

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОГО МЕХАНІЗМУ

Олександр ПРУСЬКИЙ

КОМЕРЦІЙНІ БАНКИ У СИСТЕМІ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗСД ФУНКЦІОНУВАННЯ В ВАЛЮТНОГО РИНКУ

Розглянуто питання, що стосуються інституційного механізму функціонування сучасних валютних ринків, окреслено організаційну та операційну діяльність окремих груп його суб'єктів. Проаналізовано функціональну роль комерційних банків як головних інститутів валютного ринку, обґрунтовано їх ключове значення у формуванні кон'юнктури як конверсійних ринків, так і ринків валютних капіталів.

Міжнародні валютно-кредитні відносини стали невід'ємною частиною сучасної глобалізованої економіки та одним з визначальних факторів її розвитку. При цьому, валютні відносини як на міждержавному, так і національному рівнях організуються у межах валютних ринків, значення яких, з точки зору їх необхідності та впливу на інші економічні процеси, важко переоцінити. Багаточисельні господарючі суб'єкти, керуючись певними економічними мотивами, постійно або епізодично виступають у ролі учасників валютних ринків, чим сприяють формуванню попиту та пропозиції і встановленню ринкової рівноваги. Проте, не всі суб'єкти даного ринку відіграють однаково важливу роль та спричиняють однаково відчутний вплив на процеси його функціонування. На сучасному етапі розвитку економічних відносин на валютному ринку існує низка учасників, діяльність яких є домінуючою і значною мірою завдяки яким стає можливим ефективне функціонування цього ринку з позицій його організації. У цьому контексті *актуалізується проблема* ґрунтовного дослідження діяльності таких суб'єктів, до яких належать, у першу чергу, банки, а також окремі небанківські фінансово-кредитні інститути та брокерські фірми, і їх, на нашу думку, необхідно класифікувати як інститути валютного ринку.

Варто зауважити, що в економічній літературі, як правило, не прийнято серед учасників валютних ринків окремо виділяти його інститути [1, 122; 2, 10]. На нашу думку, такий підхід є цілком зрозумілим та обґрунтованим, оскільки механізм взаємодії між учасниками цього ринку є чітким та відлагодженим, передбачає участь усіх без винятку суб'єктів, незалежно від періодичності та обсягів операцій кожного з них. Тобто, на практиці валютний ринок функціонує здебільшого за рахунок

великої кількості незначних за обсягом операцій, кожна з яких самостійно не може суттєво вплинути на кон'юнктуру та динаміку цього ринку, але в сукупності опосередковано їх формують. Проте, з іншого боку, сама можливість здійснення таких операцій та ефективність їх проведення надається завдяки функціонуванню низки установ, які організаційно є найбільш пристосованими до такого роду економічної діяльності, що й обумовлює зв'язок проблеми дослідження із важливими практичними завданнями поліпшення організації національного валютного ринку в умовах лібералізації валютних відносин.

Головні дослідження і публікації, де започатковано розв'язання даної проблеми, належать таким провідним вітчизняним і зарубіжним вченим та практикам, як О. І. Береславська, С. Я. Боринець, О. І. Бутук, В. К. Васечко, О. В. Васюренко, О. В. Дзюблук, Б. С. Івасів, Л. М. Красавіна, З. О. Луцишин, А. А. Мещеряков, В. І. Міщенко, А. Г. Мовсесян, І. Я. Носкова, Т. Оберлехнер, С. Б. Огнівцев, М. Пєбро, Л. П. Петрашко, Л. В. Руденко, М. І. Савлук, Т. С. Шемет, Л. Н. Шмирьова та ін. В той же час, *невирішеними частинами проблеми* залишаються дослідження інституційного механізму функціонування валютного ринку, а також характер відносин між його суб'єктами різного рівня.

Виходячи з цього, основними *цілями даної статті* є: представлення базової класифікації учасників валютного ринку з позицій специфіки їх професійної діяльності; наведення конкретних функцій комерційних банків як головних інститутів валютного ринку.

В процесі свого функціонування валютний ринок породжує систему відносин, в результаті реалізації яких будується складний механізм взаємодії між його учасниками та забезпечується можливість ефективного проведення валютних операцій залежно від ринкової кон'юнктури в певний момент часу. У зв'язку з цим виникає потреба розгляду мотивів участі та сутності операцій окремих суб'єктів валютного ринку. При цьому необхідно зазначити, що всіх учасників цього ринку можна розділити на дві великі групи:

- професійні учасники – суб'єкти, для яких участь на валютному ринку є основною або однією з основних сфер постійної діяльності (центральні та комерційні банки, окремі небанківські фінансово-кредитні установи, валютні біржі, брокерські фірми);
- непрофесійні учасники – суб'єкти валютного ринку, для яких необхідність у здійсненні валютних операцій обумовлена їхньою поточною діяльністю (експортно-імпортні операції), потребами у залученні чи розміщенні валютних коштів тощо, а діяльність на валютному ринку не є основною чи однією з основних частин їх господарської діяльності (підприємства, фірми, організації, приватні особи).

Як зазначалось, основними суб'єктами валютного ринку виступають комерційні банки, які відіграють роль інститутів цього ринку. Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що саме в них відкривають і утримують валютні рахунки інші учасники ринку з метою здійснення необхідних конверсійних та депозитно-кредитних операцій у валюті. Комерційні банки акумулюють (через операції з клієнтами) сукупні потреби ринку у валютних конверсіях, залучають і розміщують кошти через співробітництво з іншими банками. Варто зауважити, що, крім задоволення заявок своїх клієнтів, банки також проводять валютні операції самостійно за рахунок власних коштів, а в

деяких банках даний вид діяльності займає першочергове місце. У зв'язку з цим валютний ринок прийнято розглядати як ринок міжбанківських угод, головне місце на якому відводиться комерційним банкам.

У цьому контексті варто погодитись з думкою С. Я. Боринця, який розглядає міжбанківський ринок як основу валютного ринку, оскільки на ньому формується попит і пропозиція валюти, ціни на цей специфічний товар [1, 136]. Автор цілком обґрунтовано вважає, що, якщо брати за основу обсяги валютних операцій найрізноманітнішого характеру, то тут провідна роль належить комерційним банкам. Підтвердженням наведеної думки може слугувати й позиція інших економістів. Зокрема, І. Я. Носкова стверджує, що валютні операції здійснюються на валютних ринках через комерційні банки, які, поряд з іншими операціями, на договірній основі виконують інкасові та інші платіжні доручення іноземних банків-кореспондентів [3, 11]. На її погляд, той факт, що 85–95% валютних угод, що здійснюються на валютних ринках, припадає саме на банки, дозволяє характеризувати цей ринок як міжбанківський. Схожою є позиція В. А. Юценка та В. І. Міщенко, які вважають, що комерційні банки формують міжбанківський валютний ринок через здійснення всього спектру операцій з іноземною валютою, включаючи як клієнтські замовлення, так і виконання операцій для потреб і цілей банку [4, 40].

На наш погляд, ключова роль комерційних банків на валютному ринку пов'язана з тим, що саме вони є головними учасниками грошового-кредитного ринку в цілому, акумулюючи при цьому потреби економічних агентів у наданні різного роду фінансових послуг. Враховуючи направленість професійної діяльності банків, можна стверджувати, що операції на валютному ринку потрібно розглядати лише як невід'ємну складову останньої, оскільки без них комерційний банк суттєво позбувся б конкурентоспроможності та комплексності в обслуговуванні клієнтів, а також втратив би значну частину своїх прибутків. Таким чином, провідне місце банків на валютному ринку є цілком об'єктивним явищем, яке обумовлене типом їх діяльності – обслуговування грошово-кредитних відносин у суспільстві.

Розглядаючи наведені аргументи стосовно ролі і місця комерційних банків на валютному ринку, а також враховуючи найширший асортимент валютних операцій, здійснюваних ними, на наш погляд, було б доречним обґрунтувати функції комерційного банку як головного інституту валютного ринку. Виходячи з існуючих різновидів операцій з іноземною валютою та враховуючи особливе місце комерційних банків у системі грошово-кредитних відносин у країні, вважаємо, що до ключових функцій необхідно віднести такі:

- 1) посередництво у валютних конверсіях;
- 2) посередництво у русі валютних капіталів;
- 3) посередництво у міжнародних розрахунках.

Функція посередництва у валютних конверсіях пов'язана з задоволенням потреб клієнтів банків у купівлі чи продажі тієї чи іншої іноземної валюти. Комерційні банки в даному випадку виконують роль посередників, з одного боку, між тими суб'єктами економічних відносин, які мають у своєму розпорядженні певну кількість валютних коштів та бажають їх реалізувати на ринку, а з іншого – економічними суб'єктами, які потребують цих коштів для здійснення своєї комерційної діяльності та задоволення інших потреб. Варто зауважити, що позитивним ефектом від

реалізації цієї функції є забезпечення стабільної діяльності суб'єктів зовнішньоекономічних відносин, врівноваження попиту та пропозиції іноземної валюти, формування ринкового механізму курсоутворення, а також сприяння інтеграції у міжнародне фінансове середовище.

Функція посередництва у русі валютних капіталів полягає у тому, що комерційні банки акумулюють тимчасово вільні валютні кошти тих суб'єктів, які мають їх у надлишку та передають їх у тимчасове користування (на кредитній основі) іншим економічним суб'єктам, які відчують потребу у додаткових валютних капіталах. Потрібно зазначити, що внаслідок виконання даної функції на національному грошовому ринку утворюється окремий сегмент – ринок валютних капіталів. Необхідно також підкреслити, що реалізація вказаної функції спричиняє подвійний позитивний ефект. З одного боку, власники тимчасово вільних валютних коштів отримують зручну та надійну форму їх зберігання, яка здатна приносити дохід (зокрема, банківські депозити), з іншого – позичальники валютних коштів, за умови ефективного їх використання, отримують змогу активізувати свою комерційну діяльність, розширити виробництво, пришвидшити оборот капіталів тощо. Крім цього, необхідно звернути увагу й на інтернаціональний аспект даної функції – вона виступає основою міжнародного руху капіталів, уможливорює його ефективне переміщення між різними країнами.

Функція посередництва у міжнародних розрахунках полягає у здійсненні банками розрахунків між різними суб'єктами зовнішньоекономічних відносин на основі використання різноманітних форм цих розрахунків. Варто зазначити, що дана функція набуває особливого значення в умовах відкритої економіки, коли швидкість та надійність розрахунків між вітчизняними та закордонними діловими партнерами часто впливає на обсяг та характер комерційних угод. Ефективне виконання цієї функції залежить, з одного боку, від спроможності платників своєчасно виконувати свої фінансові зобов'язання, а з іншого – від здатності банків надійно та оперативно перераховувати кошти закордонним партнерам та забезпечувати чітку дію механізму обраної форми міжнародних розрахунків.

Потрібно звернути увагу, що діяльність комерційних банків на валютних ринках регламентується внутрішнім законодавством, яке визначає права та обов'язки банків, а також їх правила поведінки. Зрозуміло, що в країнах, де ринкові відносини перебувають у стадії розбудови, законодавство спрямоване на певні обмеження діяльності банків на валютному ринку, який також є об'єктом посиленої уваги з боку держави. У зв'язку з цим потрібно зауважити, що, залежно від форм валютної політики та системи валютного регулювання, в кожній країні формується своя структура валютного ринку.

Необхідно сказати, що банки, яким надано право на проведення валютних операцій, називаються уповноваженими, девізними або валютними [5, 9; 6, 336]. Проте, не усі девізні банки можуть однаковою мірою брати участь в операціях валютного ринку. Розмір банку, його репутація, рівень розвитку зарубіжної мережі відділень та філій, обсяг здійснюваних через банк міжнародних розрахунків – ці фактори значною мірою визначають його роль на міжнародних валютних ринках. Певну роль відіграють валютні обмеження, що періодично вводяться, стан телексного та телефонного зв'язку у місцях, де розташований банк, а також його

політика. Тому найбільший обсяг операцій на світових ринках припадає на долю транснаціональних банків (ТНБ): Citibank, Chase Manhattan Bank, Deutsche Bank, Dresdner Bank, Barclays Bank, Union Bank of Switzerland, Sumitomo Bank, Mitsubishi Bank, ABN Amro та інші. Володіючи мережею зарубіжних відділень, вони цілодобово здійснюють валютні операції поперемінно через свої зарубіжні відділення. Так, європейські банки мають філії чи відділення у інших європейських країнах, США та Азії; американські банки – в Європі та Азії, азіатські банки – в Європі та США. Великі банки, в першу чергу ТНБ, мають валютні відділи, оснащені ЕОМ, телефонним і телексом зв'язком з іншими банками, посередницькими брокерськими фірмами і світовими фінансовими центрами. Вони під'єднані відеозв'язком до телеграфних агентств (Рейтерс та ін.), які постійно повідомляють про найважливіші політичні та економічні події, а також про курси валют.

Особливу увагу потрібно звернути на такі важливі інститути валютних ринків як центральні банки різних країн. Ці установи саме через механізм валютних ринків управляють валютними резервами, підтримують курс національної валюти, проводять валютні інтервенції, регулюють процентні ставки за вкладками у національній валюті, контролюють обсяг грошової маси в обігу. Зауважимо, що центральні банки окремих країн спричиняють суттєвий вплив на світові валютні ринки. До таких банків можна віднести центральні банки США (Федеральна Резервна Система), Великобританії, Європейський центральний банк, діяльність яких за переліченими вище напрямками може істотно вплинути на кон'юнктуру та динаміку міжнародного валютного ринку. Крім цього, необхідно зазначити, що центральні банки активно впливають на діяльність комерційних банків на валютному ринку.

Серед інститутів валютного ринку, які останнім часом стають досить активними його учасниками, можна виділити небанківські фінансово-кредитні установи. Проте, підкреслимо, що саме інвестиційні фінансові посередники проявляють найбільший інтерес до валютних ринків. Найбільш жвавими учасниками ринку виступають інвестиційні фонди, що здійснюють диверсифіковане управління портфелями активів, розміщуючи валюти у високоліквідні та надійні цінні папери урядів і корпорацій різних країн. Серед них найбільш відомими є фонд "Quantum" Джорджа Сороса, фонд "Dean Witter", міжнародний хедж-фонд "Long-Term Capital Management". В умовах лібералізації валютних ринків поява останніх пов'язана з необхідністю страхувати зростаючі валютний та кредитний ризики. Участь у їх створенні беруть, як правило, транснаціональні банки та інвестиційні фонди. Тому в хедж-фондах зосереджуються значні суми, що дозволяють не тільки страхувати ризики, але й здійснювати крупні спекулятивні угоди, здатні знизити курс валют невеликих країн. На думку окремих економістів, так сталось з валютами Малайзії, Індонезії та Гонконгу влітку 1998 року, що викликало різку реакцію цих країн та заборону на діяльність таких крупних спекулянтів на своїй території [6, 337].

Важливо зазначити, що, хоча активними учасниками валютного ринку виступають інститути небанківського характеру (страхові і пенсійні фонди, інвестиційні компанії), вони часто використовують у якості посередників брокерські фірми, які є ще одним важливим різновидом інституцій валютного ринку, що виконують посередницькі функції у процесі здійснення депозитно-кредитних, конверсійних чи дилінгових операцій. Серед переваг роботи через брокера можна

виділити анонімність здійснення угод, безперервність процесу котирування, можливість пропонувати власні ціни. Проте, з розвитком електронних засобів міжбанківського зв'язку і здійснення валютних угод (Рейтер-дилінг, Телерейт) значення брокерських фірм на міжбанківському ринку знизилось, хоча вони продовжують відігравати значну роль в операціях приватних осіб і невеликих фірм. Також досить цікаво, що в середині 90-х років з'явилися електронні брокери, які здійснюють, наприклад, в Токіо, значний обсяг операцій. Провідні позиції серед всесвітньо відомих брокерських фірм займають "Меррілл Лінч" (Merrill Lynch Pierce Fenner & Smith), І.Ф.Хаттон (E.F.Hutton), "Голдмен Сакс" (Goldman Sachs), "Морган Стенлі" (Morgan Stanley).

Серед постійних користувачів валютного ринку потрібно також виділити підприємства та організації, які здійснюють зовнішньоекономічні операції, мають постійний попит на іноземну валюту та створюють її пропозицію залежно від спрямованості експортно-імпортних потоків. Вони є активними учасниками валютного ринку, проте здійснюють валютні операції переважно через комерційні банки. Особливим різновидом суб'єктів валютного ринку виступають транснаціональні корпорації, які відіграють на ньому вагомий роль. Необхідно зауважити, що угоди з іноземною валютою займають важливе місце у їх діяльності, що пояснюється їхньою політикою диверсифікації валютних активів, удосконалення управління своїми ліквідними коштами, прагненням зменшити ризик втрат від знецінення активів у нестійких валютах, отримати прибуток від спекуляції на різниці курсів валют.

Розглядаючи учасників валютного ринку, потрібно окремо згадати про фізичних (приватних) осіб, які реалізують свої потреби, як правило, через комерційні банки, рідше – через валютні брокерські фірми чи інших посередників. Зауважимо, що в умовах доларизації економіки населення може зберігати значну частину своїх заощаджень в іноземній валюті, а у випадках зміни ринкової ситуації сукупні валютні операції, що здійснюються фізичними особами, можуть набувати значних розмірів. Варто також зазначити, що фізичні особи регулярно здійснюють операції неторговельного характеру у сфері туризму, переказу заробітної плати, гонорарів, пенсій, добровільних внесків тощо.

Оцінюючи систему відносин між суб'єктами валютного ринку, потрібно звернути увагу й на валютні біржі як поширену організаційну форму цього ринку. Відзначимо, що їхньою основною особливістю є наступне. З одного боку, валютна біржа – часто некомерційне підприємство, основне завдання якого полягає не в отриманні високого прибутку, а в організації торгів валютою і в мобілізації тимчасово вільних валютних ресурсів. Валютні біржі становлять так звані "організовані" валютні ринки. Враховуючи вищенаведене, здавалося б, що валютні біржі є найбільш зручним та раціональним способом організації валютного ринку, на якому повинні узгоджуватись інтереси усіх його учасників. Проте, у світовій практиці спостерігається поступове та невпинне скорочення як самої кількості таких бірж, так і обсягів операцій на них. Хоча у деяких країнах (ФРН, Франції, Японії, країнах Бенілюксу, Скандинавії) і функціонують валютні біржі, але їхня роль є незначною, а головними функціями є встановлення курсу валюти та фіксація довідкових курсів валют. З 70-х років деякі операції з валютою здійснюються на товарних біржах (наприклад, валютні ф'ючерсні та опціонні операції на товарних біржах у Чикаго, Нью-Йорку).

На наш погляд, таке явище можна пояснити декількома причинами. По-перше, валютні біржі за свої послуги часто стягують суттєві комісійні, що призводить до того, що суб'єкти валютного ринку все рідше звертаються до послуг традиційних бірж і вони поступово згортають свою діяльність. По-друге, і це головне, – за останні десятиліття комерційні банки настільки стрімко увійшли на валютні ринки, що у них поступово зникла потреба користуватись послугами валютних бірж. У сучасних банків є усі організаційні та правові передумови організувати ефективний валютний ринок, який би повністю задовольняв як їхні власні потреби, так і потреби їхніх клієнтів. І по-третє, валютні біржі є занадто локалізованими, прив'язаними до того чи іншого регіону, що, з нашої точки зору, робить їх недостатньо гнучкими в плані розвитку.

Як показує світова практика, на секторі біржового ринку поступово зосереджуються переважно окремі валютні операції, технологія здійснення яких передбачає централізоване виконання через біржу (ф'ючерсні, опціонні та інші). До таких бірж відносяться, наприклад, Лондонська міжнародна біржа валютних ф'ючерсів (LIFFE), Європейська опціонна біржа в Амстердамі (EOE), Німецька термінова біржа у Франкфурті-на-Майні (DTB), біржа термінової торгівлі в Сідней (SFE), Австрійська термінова опціонна біржа у Відні (OeTOB) та інші.

Розглянувши сукупність суб'єктів та інститутів валютного ринку, надзвичайно важливо підкреслити, що усі вони перебувають у тісному та постійному взаємозв'язку та взаємодії між собою. Валютний ринок виступає тією сферою, яка дає змогу його учасникам реалізувати свої прагнення через механізм валютних операцій, і, слід зауважити, що найбільшою мірою це стає можливим саме завдяки діяльності комерційних банків. Систему взаємозв'язків між учасниками валютного ринку у розвинених країнах зображено на рис. 1.

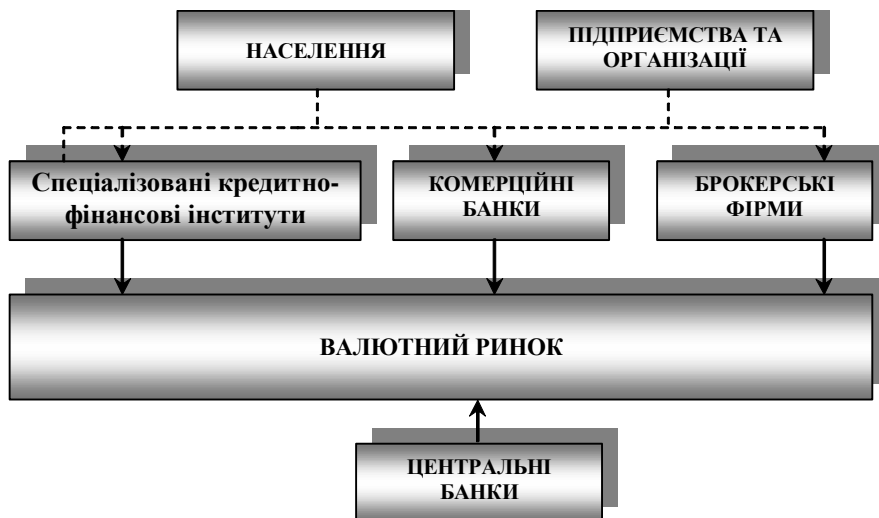

Рис. 1. Можливості доступу суб'єктів на валютний ринок в умовах лібералізації валютних відносин

Зауважимо, що на цьому рисунку безперервні лінії означають прямий доступ суб'єктів на валютний ринок, штрихові лінії – опосередкований доступ. Таким чином, в країнах з розвинутою ринковою економікою здійснювати операції на валютному

ринку можуть практично усі економічні агенти, до того ж, досить широкими можливостями володіють такі суб'єкти як комерційні банки, брокерські фірми та спеціалізовані фінансово-кредитні інститути. Останні можуть як виступати у ролі посередників для інших учасників ринку, так і самі користуються послугами брокерських фірм чи комерційних банків, що є досить поширеним явищем. Підприємства та організації, як правило виходять на ринок через комерційні банки або інших посередників.

Дещо відмінна система взаємозв'язків спостерігається у нерозвинутих країнах та країнах з перехідною економікою (рис. 2.). З рисунку помітно, що в даному випадку діяльність брокерських фірм як посередників валютного ринку є суттєво обмеженою, що, як правило, зумовлено нестачею висококваліфікованих валютних дилерів, а це, в свою чергу, значно підвищує ризиковість діяльності таких установ.

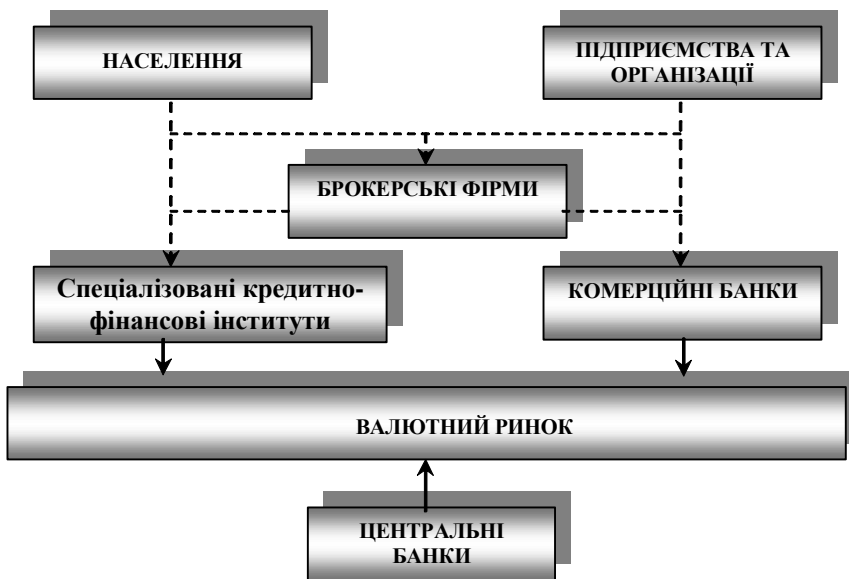

Рис. 2. Можливості доступу суб'єктів на валютний ринок в умовах валютних обмежень

Отже, враховуючи вищесказане, можна підсумувати, що в країнах з розвинутою ринковою економікою і лібералізованими валютними відносинами економічні агенти наділені ширшими можливостями щодо здійснення валютних операцій, ніж у країнах, де існують валютні обмеження. Проте, з цього приводу зауважимо, що в обох випадках лівова частка операцій на валютних ринках припадає саме на комерційні банки. На нашу думку, це пов'язано з певною низкою факторів, основними з яких є наступні:

1. Особливість самого банківського бізнесу та ролі комерційних банків в економічній системі країни. Банківські установи є найбільш "життєздатними" учасниками валютного ринку, що спроможні вміло поєднувати спекулятивні валютні операції з хеджуванням ризиків та раціонально диверсифікувати свої резерви.

2. Здебільшого ширші повноваження щодо здійснення валютних операцій, надані законодавством. Незважаючи на ліберальність валютних відносин у розвинутих

країнах, все-таки існує певна пріоритетність саме банківських операцій з іноземною валютою.

3. Через посилення взаємозв'язку між валютними, кредитними, фінансовими та ринками золота в банках впроваджується концепція комплексного підходу, яка передбачає поєднання операцій на цих ринках, що здійснюються у різних відділах банку. Цим досягається більш повна інформація, тісний контакт між працівниками по взаємопов'язаних операціях різних сегментів ринку, злагоджена стратегія і тактика дій на них.

4. Застосування ЕОМ, яке дозволяє щохвилино контролювати позиції банків у різних валютах, а також операції з окремими банками. Автоматизована обробка операцій збільшує можливості оборотів, гарантує точність та своєчасність переказу і контролю за надходженням валюти.

Таким чином, можна зробити *висновок*, що в умовах практично будь-якої економічної системи комерційні банки відіграють ключову роль на валютних ринках. Причому це зумовлено передусім не стільки повноваженнями, наданими їм чинним законодавством, а в першу чергу наявними можливостями здійснювати найбільш широкий спектр валютних операцій, а також їхніми посередницькими функціями на грошовому ринку.

Разом з тим, необхідно підкреслити, що, незважаючи на невинний розвиток ринкових відносин та механізмів, ризиковість діяльності комерційних банків на валютних ринках є досить високою. А в умовах реформування економіки, коли вітчизняна фінансово-кредитна система є особливо вразливою до зовнішніх потрясінь, спекулятивні банківські операції можуть призвести до низки негативних наслідків, аж до фінансової кризи. Саме тому *перспективами подальших розвідок у даному напрямку* є пошуки ефективного механізму державного регулювання валютного ринку на базі пріоритетності ринкових важелів впливу та сумісності з тенденціями лібералізації валютних відносин.

Література

1. Боринець С.Я. *Міжнародні валютно-фінансові відносини: Підручник*. – 3-те вид., стер. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. – 305 с.
2. Васюренко О.В. *Механізм здійснення банківських операцій з іноземною валютою*. – Харків: Гриф, 1997 г. – 174 с.
3. Носкова И.Я. *Международные валютно-кредитные отношения: Учеб. пособие*. – М.: Банки и биржи, Юнити, 1995. – 208 с.
4. Ющенко В.А., Міщенко В.І. *Валютне регулювання: Навч. посіб.* – К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 359 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
5. Петрашко Л.П. *Валютні операції: Навч. посібник*. – К.: КНЕУ, 2001. – 204 с.
6. *Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Под ред. д.э.н., проф. Красавиной Л.Н.* – М.: «Финансы и статистика» – 2003. – 608 с.: ил.
7. Шемет Т.С. *Теорія і практика валютного курсу: Навч. посібник. За ред. д.е.н., проф. О.І. Рогача*. – К.: “Либідь”, 2006. – 358 с.
8. Мещеряков А.А. *Організація діяльності комерційного банку. Навчальний посібник*. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 608 с.

Редакція отримала матеріал 25 вересня 2008 р.